

ФІНАНСОВА І ПРАВОВА ОСВІТА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

У статті аналізується становлення і розвиток фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті у дослідженнях О. Рославського-Петровського, К. Фойгта, Д. Багалія, Н. Сумцова, В. Бузескула, М. Чубинського до п'ятдесятилітнього і столітнього ювілеїв вищого навчального закладу. В цих історіографічних дослідженнях подано цінне зібрання значного фактичного матеріалу щодо діяльності кафедр, по яких викладалися дисципліни фінансово-економічної та фінансово-правової складових та різноманітна інформація про викладачів курсів фінансового профілю

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, політична економія, фінансове право, камеральні науки.

Початок ХІХ століття ознаменувався реформаторськими ініціативами майже в усіх сферах суспільної і господарської діяльності Російської імперії. Об'єктивні процеси розвитку економіки та ускладнення державного господарства передбачали їхнє наукове обґрунтування та кадрове забезпечення. Одним із способів скорочення дефіциту державних службовців стала їхня підготовка на юридичних факультетах Московського та новостворених університетах Російської імперії – Дерптському, Віленському, Казанському і Харківському. З відкриттям Харківського університету 1805 року (рік заснування – 1804) в українських губерніях Російської імперії започатковується вища юридична освіта, в межах якої відбувалося виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наук і університетських навчальних дисциплін. Фінанси і фінансове право як самостійні сфери наукового дослідження формуються на стику двох наукових напрямів – політичної економії, яка виділилася у ХVІІІ ст. з моральної філософії, і державно-правового блока юридичних наук (камеральних – у термінології ХVІІІ–ХІХ ст.).

Взагалі про Харківський університет, його значення та різноманітні аспекти діяльності нараховується досить велика кількість досліджень, починаючи з його заснування. В сучасній історіографії вже з'явилися праці, для яких характерним є комплексне дослідження історії загальних освітніх процесів у вищій школі на теренах України. Подальшого поглибленого вивчення потребує вивчення особливостей формування та функціонування окремих дисциплін і, відповідно, історіографія і джерельна база цих процесів. Метою нашого дослідження є аналіз праць вітчизняних науковців з історії фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті в дожовтневий період. Аналіз опрацьованої літератури показує, що видання означеної доби доцільно розділити на декілька частин: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна й довідкова література; 3) праці, присвячені історії Харківського університету взагалі, історії факультетів і кафедр, діяльності окремих вчених; 4) мемуари, публіцистичні твори й періодика.

В межах даної статті зупинимося на характеристиці становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті у виданнях, пов'язаних з ювілейними датами відкриття вищого навчального закладу. Найбільш ґрунтовними є дослідження О. П. Рославського-Петровського, К. К. Фойгта, М. О. Лавровського, Д. І. Багалія, І. П. Осипова, Н. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. П. Чубинського. Підготовка й видання цих праць були пов'язані з ювілейними датами відкриття університетів, що об'єктивно надавало їм відтінок офіційності. За основу періодизації викладення матеріалу були взяті університетські статuti 1804, 1835, 1863 і 1884 рр. – як основні закони, що визначали й регламентували життя вищого навчального закладу. Під час огляду основних подій життя університетів аналізуються положення статутів щодо різних аспектів діяльності вищих навчальних закладів, перш за все

організації управління університетом, державного нагляду, організації навчальної та наукової роботи. Автори ювілейних праць зосередили увагу на суспільній діяльності представників професорсько-викладацького співтовариства. Ці видання мають неабияку цінність як зібрання значного фактичного матеріалу, відзначаються прагненням їх авторів поєднати конкретні факти життєдіяльності Харківського університету з аналітичними викладками, виявленням особливостей розвитку навчального закладу і формування їхніх штатів науково-педагогічними працівниками.

Перше десятиріччя діяльності Харківського університету висвітлено у праці відомого статистика та етнографа, ректора Харківського університету (1858–1862 рр.), професора О. П. Рославського-Петровського «Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования»¹. Подано викладки з цієї праці, які пов'язані з процесами становлення фінансової науки і освіти. У перше десятиріччя функціонування Харківського університету фінанси не викладалися як окрема навчальна дисципліна, але окремі складові фінансової науки містилися в політичній економіці, технології і комерції, статистиці. О. Рославський-Петровський у своїй праці характеризує викладання цих дисциплін в університеті. Подано змістовну інформацію по кафедрі політичної економії і дипломатички (назва кафедри подана за О. Рославським-Петровським). На початку діяльності університету, за відсутності професора по кафедрі, лекції читали ад'юнкти Гамперле (1805–1806 рр) і Ланг, з 1807 року – ординарний професор Л. Якоб, який викладав слухачам вступ до наук політичних і камеральних, курс народного господарства, керуючись власним підручником «Grundsätze der National Öconomie». Після від'їзду Якоба, місце його посів доктор Ланг, підвищений 1812 року в ординарні професори, який до курсу політичної економії приєднав поліцію і науку про державні доходи. Курс політичної економії Й. Ланг викладав за підручником свого попередника, а курс поліції і науку про державні доходи (по суті – фінанси) – за власними розробками. Крім цього Й. Ланг з 1813–1814 року читав політичну арифметику за власним підручником «Grundlinien der politischen Arithmetik» («Основні напрями політичної арифметики», 1810 р.)².

На фізико-математичному відділенні технологію і комерцію, що містили елементи камеральних наук, з 1805 року викладав ад'юнкт Штерфельден, який при читанні технології використовував твір Функа, а комерцію викладав за власними записами французькою мовою³. З 1811 року (після смерті Штерфельдена) технології тимчасово доручили викладати проф. Нельдехену (за Бецманом і Гермбшедтом), а комерцію з 1813 року викладав ад'юнкт Громов (за Бюша)⁴.

Також, у даній праці автор відзначає урочисті промови Л. Якоба «Über den Einfluss der Universitäten auf die Cultur und den Wohlstand eines Volks» «О влиянии университетов на культуру (в університетському перекладі даної промови – «образование») и благосостояние народа» (1808 р.) і Й. Ланга («Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften» («Об изучении юридических и политических наук» (1810 р.), «Was ist das Geld» («Что есть деньги», 1814 р.)⁵.

1853 року ректором Харківського університету став доктор філософії К. К. Фойгт. Свою діяльність в Харківському університеті К. К. Фойгт ознаменував працею з назвою «Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года»⁶. Видання почало готуватися 1854 року до п'ятидесятиріччя Харківського університету, але «скудность и разбросанность материалов, совершенный недостаток источников по некоторым предметам, крайняя неполнота, даже отсутствие отчетов за иные годы – замедлили успех предприятия и приостановили его»⁷. У праці було відображено «основание, постепенное устройство и главнейшие приращения каждого кабинета и заведения, с указанием на настоящее их положение»⁸. Було проаналізовано такі інфраструктурні елементи університету як церква; університетська і студентські бібліотеки; мінц-кабінет; астрономічний, мінералогічний, ботанічний, фізичний, зоологічний, технологічний, агрономічний і архітектурний кабінети, хімічна і фармацевтична лабораторії, ботанічний сад, анатомічний театр і кабінет; клінічні інститути; кабінет малювання і живопису; музичний і фехтувальний класи; манеж; гімнастична школа та університетська типографія.

Корисною, з позицій нашого дослідження, у даній праці є інформація щодо кафедр, які функціонували в університеті за Статутом 1804 року, а саме: при відділенні морально-полі-

тичних наук серед шести кафедр була кафедра дипломатики і політичної економії; при відділенні фізико-математичних наук, до складу якого входило сім кафедр, серед яких кафедри сільського господарства і технології і комерції (камеральні науки), а при відділенні словесних наук – кафедра загальної географії, історії і статистики. За університетським Статутом 1835 року перелік кафедр юридичного факультету повторював розділи Зібрання законів діючого законодавства. До складу факультету входили наступні кафедри: загального систематичного огляду законознавства або так звана енциклопедія прав; основних законів і закладів Російської імперії, законів про стани людей в державі; російських цивільних законів як загальних, так і особливих: кредитні, торгові і про фабрики із включенням тих місцевих законів, які діють в окремих тільки губерніях; російських кримінальних законів; законів державного благоустрою та благочиння; законів про державні повинності й фінанси; римське законодавство в поєднанні з його історією⁹. Таким чином, з 1835 року виділяється самостійна кафедра законів про державні повинності й фінанси, і поступово фінанси виділяються в самостійну навчальну дисципліну.

1844 року на юридичному факультеті, котрий до того мав лише одну кафедру вітчизняного законодавства, засновано п'ять кафедр: а) російських державних законів; б) законів громадянських – загальних, особливих і місцевих; в) законів благоустрою і благочиння; г) законів про державні повинності і фінанси; д) законів поліцейських і карних¹⁰. 1849 року перше відділення філософського факультету перейменовано в історико-філологічний факультет і до наук цього відділення входить політична економія¹¹.

Стислий нарис історії Харківського університету¹² відкривав серію видань, присвячених 100-річному ювілею Харківського університету і мав на меті відобразити діяльність університету як навчальної, наукової і просвітницької установи протягом чотирьох періодів (по кількості діючих університетських статутів)¹³. Ця праця була колективною: професор Д. І. Багалій відобразив різноманітні напрями діяльності навчального закладу протягом дії статутів 1804 і 1835 років; професор М. Ф. Сумцов характеризував заслуги університету при дії статуту 1863 року, а професор В. П. Бузескул розкривав історію університету з 1884 по 1905 рр. Колективна співпраця виявилася можливою завдяки тому, що співавтори не мали світоглядних відмінностей оцінки історичних фактів і узгодили план викладу історії Харківського університету в різні періоди його функціонування. Висвітлюючи перший період функціонування університету (1805–1835 рр.) Д. І. Багалій характеризує заснування вищого навчального закладу та роль В. Н. Каразіна у цьому процесі; університетське самоврядування за статутом 1804 року; викладацьку і науково-літературну діяльність викладачів університету; наводить статистичну інформацію по студентам, їхній навчальній і дослідницькій діяльності, визначає просвітницький вплив університету на суспільство. Професор Д. І. Багалій зазначає, що у визначений період дисципліни економічної та фінансово-правової складової викладали науковці – Й. Ланг, Л. Якоб, Т. Ф. Степанов, К. П. Павлович і М. П. Клобуцький.

Характеризуючи діяльність університету з 1835 по 1863 рр. професор Д. І. Багалій відзначає зміни, що відбулися в діяльності органів університетського самоврядування, розширення курсу викладання, введення нового положення про наукові ступені, інститут доцентів, зміну заходів щодо підготовки університетських викладачів. За Статутом 1835 р. університети перетворювалися тільки у вищі навчальні заклади, які вже не являли вченої корпорації. Під впливом європейських політичних подій 1848 року щоб «огрядить русские университеты от бурь волнующих окрестные государства»¹⁴ були вжиті заходи, спрямовані на посилення дисципліни, вимог до екзаменів, скорочення програм політичних і юридичних наук, відмінені наукові закордонні відрядження. 1849 року міністр отримав право призначати ректора на невизначений термін, без виборів призначати деканів факультетів. 1850 року для посилення нагляду за університетським викладанням були введені особливі інструкції ректору і деканам. Протягом 1849–1850 рр. було виключено з навчальних програм державне право і філософія, викладання логіки та психології доручили викладачам богослов'я¹⁵. З 1856 року поступово відновлювався попередній порядок університетської життєдіяльності.

Професор Д. І. Багалій відзначає різноманітні структурні зміни, що відбулися в університеті згідно Статуту 1835 року. У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу, що філософія і політична економія зі статистикою були перенесені на історико-філологічний факультет і з'являється самостійна кафедра законів про державні повинності й фінанси¹⁶,

яку з 1839 року займає М. П. Клобуцький (викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси з 1839 по 1862 рр.). 1837 року М. П. Клобуцького затверджено виконуючим обов'язки ад'юнкта по юридичному факультету Харківського університету із дорученням читати державне право під керівництвом проф. Т. Ф. Степанова. 1839 року М. Клобуцький у Харківському університеті захистив магістерську дисертацію з державного права на тему: «Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в їх історичному розвитку» й отримав ступень магістра, після чого був затверджений на посаді ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси¹⁷. 1840 року М. П. Клобуцького призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора із зобов'язанням витримати у встановлені терміни докторський екзамен. Цей екзамен він не здав і не зміг представити докторську дисертацію. 1846 року попечитель Університету кн. Долгоруков висунув вимогу М. П. Клобуцькому складання протягом року докторського екзамену, погрожуючи усуненням з посади. М. Клобуцький не виконав цю вимогу, у своє виправдання він послався на скрутні сімейні обставини (смерть дружини від холери) і отримав відстрочку на півроку¹⁸. Докторська дисертація з юридичних наук «Про походження і користь паперових грошей взагалі та введення їх в Росії» була захищена М. Клобуцьким 1853 року також у Харківському університеті¹⁹.

Історія Харківського університету при дії статуту 1863 року (з 1863 по 1884 рр.) викладена професором М. Ф. Сумцовим на основі досліджень О. П. Рославського-Петровського, протоколів засідань ради університету та рукописів Д. І. Багалія²⁰. Автор відзначає значення Статуту 1863 року для університетського самоуправління, збільшення кількості кафедр (з'являється самостійна кафедра фінансового права), покращення наукової й матеріальної організації викладання, суттєве збільшення кількості штатних викладачів та штатні суми на утримання університету. При розгляді даного періоду автор не аналізує діяльність викладачів по кафедрах, а відображає інші сторони університетської життєдіяльності (створення наукових товариств, протистояння викладачів університету-представників різних політичних партій і наукових шкіл та ін.) Зазначає, що саме у цей період збільшується кількість самостійних наукових праць, імена науковців-викладачів університетів Російської імперії викликають таку ж повагу, як і їхніх західноєвропейських колег²¹. Підвищуються навчальні досягнення студентів університету за рахунок раціонального використання практичних занять і застосування демонстративного способу викладання; студенти отримують доступ до лабораторій, кабінетів, бібліотеки, що позитивно впливає на їхні наукові дослідження²². На юридичному факультеті практичні заняття мали місце лише з цивільного права і кримінального впровадження, тому що «увеличение письменных работ студентов-юристов обременяло бы профессоров в ущерб их научных занятий и самой успешности их преподавания»²³. З урахуванням специфіки нашого дослідження історії становлення фінансової і фінансово-правової освіти і науки у Харківському університеті й того моменту, що окремі аспекти фінансів розглядалися при вивченні політичної економії, необхідно звернути увагу на інформацію, подану у цьому розділі нарисом щодо конфіденційного розслідування лекцій з політичної економії відомого вченого, бувшого ректора університету Г. М. Цехановецького, якого звинувачували у прихильності до марксистських ідей (джерелом цих звинувачень були свідчення двох слухачів лекцій професора). У результаті дізнання з'ясувалося, що проф. Г. Цехановецький ніколи не виявляв наукової тенденційності і не дозволяв собі зводити будь-яку доктрину до рівня непогрішимою догми²⁴. Цей епізод дозволяє нам констатувати, що існував як внутрішній, так і зовнішній контроль за діяльністю викладачів університету та їхньою благонадійністю.

Відомий історик-античник, історіограф, професор Харківського університету В. П. Бузескул розкривав історію університету з 1884 по 1905 роки при дії Статуту 1884 року, який суттєво змінив попереднє автономне функціонування університетів і виборні засади діяльності. Як і в попередніх розділах, аналіз діяльності Харківського університету здійснюється в такій послідовності: зміни діяльності університету згідно Статуту²⁵; викладання і викладачі²⁶; студенти²⁷; університет і суспільство²⁸. Автор відзначає суттєве «зовнішнє зростання» університету через зростання чисельності викладацького складу і кількості студентів, розширення приміщень, покращення навчально-допоміжних установ; проте «внутрішнє життя» університету оцінює як несприятливе²⁹, через контрреформу вищої освіти за Статутом 1884 року.

Зробимо стислі викладки з цих розділів з урахуванням специфіки нашого дослідження.

Незважаючи на несприятливі умови, значна кількість викладачів Харківського університету посіла почесне місце серед вчених відомих не лише в Росії, а і в Західній Європі (серед викладачів фінансово-економічних дисциплін автор відзначає Г. М. Цехановецького і К. К. Гаттенберга)³⁰. Проф. Бузескул наводить інформацію, що на факультетах у зв'язку зі скасуванням посади штатного доцента викладання по основним кафедрам (на юридичному факультеті – карного, цивільного, фінансового, торговельного права) доручали тимчасово виконуючим обов'язки професора або приват-доцентам³¹. Фінансове право до 1890 року (до обрання ректором) викладав М. М. Алексеєнко³². 1885 року при юридичному факультеті організовано перший юридичний кабінет, який містив особливу бібліотеку, переважно довідкових посібників.; 1879–1890 рр. утворюється історичний архів. Виникають перші студентські наукові гуртки, серед яких: гурток для вивчення економічних наук, під керівництвом проф. В.Ф.Левитського; гурток для вивчення державних наук, під керівництвом прив.-доц. А. М. Фатєєв. 1901 року створюється Юридичне товариство, яке проводило публічні засідання, на яких читалися реферати, доповіді, відбувалися дебати, повідомлялося про нові наукові досягнення. У висновках по історії університету протягом 1884–1905 рр. автор відзначає, що Харківський університет був вогнищем науки і освіти в «полуденном крае России»³³.

Значну цінність як зібрання значного фактичного матеріалу до 100-річного ювілею Харківського університету (матеріали якого були значною мірою використані при написанні попередньої праці) має двотомне видання видатного історика, громадського і політичного діяча Д. І. Багалія³⁴, які автор збирав, систематизував і узагальнював протягом 1893–1904 рр. Після від'їзду Л. Якоба з Харкова кафедру дипломатики та політичної економії знову займає Й. Ланг (до 1820 року); науковець читає лекції з політичної економії за твором Л. Якоба «Grundsätze der National Öeconomie» по 4 години на тиждень, науку про фінанси й політичну арифметику. Після смерті Й. Ланга з 1820 по 1825 роки курси політичної економії та науку про фінанси тимчасово викладав Рейт; з 1824 року за джерелом і з 1825 року за інформацією по невиданих матеріалах Д. Багалія ці науки також тимчасово викладав професор К. П. Паулович, при цьому наука про фінанси викладалася в обсязі 2 год. на тиждень за власними записами Пауловича і за творами А. Сміта і Д. Шльоцера³⁵. Лише з 1832 року кафедру політичної економії і дипломатики займає відомий економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т. Ф. Степанов³⁶. За даними Л. М. Загурського³⁷ з листопада 1834 року М. П. Клобуцькому (який з 1839 по 1862 рр. викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси) дозволили в університеті викладати всесвітню історію і статистику під керівництвом Т. Ф. Степанова.

Серед видань до 100-річного ювілею Харківського університету було видано альбом за ініціативи харківського фотографа О. М. Іваницького³⁸ (з поясненнями Д. І. Багалія), який містив колекцію портретів усіх університетських діячів за 100 років його функціонування, у тому числі і викладачів політичної економії, фінансів і фінансового права.

Змістовний фактичний матеріал міститься в праці «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)» під редакцією М. П. Чубинського і Д. І. Багалія, який також написаній до столітнього ювілею факультету³⁹. Процес розвитку юридичної освіти в Харківському університеті поділяється в книзі на етапи згідно з чотирма Загальними Статутами імператорських Російських університетів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), як і вся сторічна історія вищого навчального закладу у виданні з історії Харківського університету Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования». Структурно видання складається з двох частин: перша частина – історичний нарис діяльності факультету, друга частина – біографія окремих професорів і викладачів факультету, подана по кафедрам у хронологічному порядку. Працю відзначає наявність значного обсягу інформації за такими аспектами організації юридичної освіти, як діяльність факультету, особовий склад викладачів, динаміка його зміни протягом сторічного періоду, навчально-методичне забезпечення лекцій, форми роботи зі студентами тощо. Але, зважаючи на те, що це ювілейне видання, праця не містить аналітичних узагальнень, характеризується певною офіційністю і значним обсягом тематично впорядкованих відомостей. У контексті предмету нашого дослідження, у праці охарактеризовано стан кафедр дипломатії та політичної економії, законів про державні повинності

й фінанси, фінансового права. У біографічному словнику по кафедрі фінансового права подано науково-біографічну інформацію про професорів М. П. Клобуцького, М. М. Алексеєнка, П. П. Мігуліна та М. І. Стельмаховича. По кафедрі політичної економії і статистики викладено біографії Й. Ланга, Б. О. Рейта, Л. К. Якоба, Т. Ф. Степанова, І. В. Платонова, І. І. Срезневського, О. П. Рославського-Петровського, І. П. Сокальського, Г. М. Цехановецького, В. Ф. Левитського, І. М. Миклашевського. Л. М. Яснопольського.

Таким чином, аналіз дожовтневих історіографічних видань, пов'язаних з п'ятдесятилітнім і столітнім ювілейними датами діяльності Харківського університету, дає можливість зробити деякі висновки. Протягом першої третини ХІХ ст. відбувається виділення фінансів у самостійну сферу наукового пошуку і навчальну дисципліну. У працях О. П. Рославського-Петровського, К. К. Фойгта, Д. І. Багалія, Н. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. П. Чубинського відзначена діяльність і наукові доробки німецьких науковців Й. Ланга і Л. Якоба, які викладали значну кількість дисциплін економічної та фінансово-правової складової і відіграли вагомий роль у становленні фінансової і фінансово-правової науки у Харківському університеті. Виділення за університетським Статутом 1835 року на юридичних факультетах кафедри законів про державні повинності й фінанси актуалізувало роботу з підготовки науковців цього напрямку, що призвело до збільшення кількості теоретичних праць вітчизняних науковців і практиків фінансової діяльності. Ця тенденція посилилася після виокремлення самостійної кафедри фінансового права (за Університетським Статутом 1863 року). В історіографічних дослідженнях ХІХ – початку ХХ століття подано цінне зібрання значного фактичного матеріалу щодо діяльності кафедр, по яких викладалися дисципліни фінансово-економічної та фінансово-правової складових та різноманітна інформація про викладачів цих курсів – Й. Ланга, Л. К. Якоба, Т. Ф. Степанова, К. П. Павловича, М. П. Клобуцького, М. І. Стельмаховича, М. М. Алексеєнка, М. М. Мігуліна.

¹ Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. – Конволют. – С. 1 – 36. – Отд. отт. из «Журнала Министерства народного просвещения». – 1855. № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/59>

² Там само. – С. 14.

³ Там само. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 21.

⁵ Там само. – С. 28.

⁶ Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. – Харьков, 1859. – 178 с.

⁷ Там само. – С. II.

⁸ Там само.

⁹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. 2 – Отд. 1. – Стб. 488.

¹⁰ Фойгт К. Вказ. праця. – С. 9.

¹¹ Там само. – С. 8.

¹² Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905). – Харьков, 1906. – 360 с.

¹³ Там само. – С. V.

¹⁴ Там само. – С. 119.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 134.

¹⁷ Там само. – С. 141.

¹⁸ Юридичний факультет: Історія та сучасність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/history.php>

¹⁹ Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР. – М., 1984. – С. 252.

- ²⁰ Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Вказ. праця. – С. 173.
- ²¹ Там само. – С. 239.
- ²² Там само. – С. 239–240.
- ²³ Там само. – С. 226.
- ²⁴ Там само. – С. 242.
- ²⁵ Там само. – С. 244–270.
- ²⁶ Там само. – С. 270–303.
- ²⁷ Там само. – С. 303–316.
- ²⁸ Там само. – С. 316–329.
- ²⁹ Там само. – С. 329.
- ³⁰ Там само. – С. 272.
- ³¹ Там само. – С. 273.
- ³² Там само. – С. 280.
- ³³ Там само. – С. 307–329.
- ³⁴ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Том 1-й (1802–1815 г.). – Харьков, 1893–1898. – 1204 с.; його ж. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): Т. 2 (1815–1835). – Харьков, 1904. – 1136 с.
- ³⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / [под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багалея] – Харьков, 1908. – С. 10.
- ³⁶ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.). – Харьков, 1904. – С 578.
- ³⁷ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования... – С. 10.
- ³⁸ Альбом к 100-летию (1805–1905) Харьковского университета / Издан под ред. проф. Д. И. Багалея фотографом А. М. Иваницким. – Харьков, 1905. – 40 отд. л. фото.
- ³⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования... – 325 с.

В статье анализируется становление и развитие финансового и финансово-правового образования в Харьковском университете в исследованиях А. Рославського-Петровского, К. Фойгта, Д. Багалея, Н. Сумцова, В. Бузескула, М. Чубинського к пятидесятилетнему и столетнему юбилеям высшего учебного заведения. В этих историографических исследованиях представлен значительный фактический материал о деятельности кафедр, на которых преподавались финансово-экономические и финансово-правовые дисциплины.

Ключевые слова: финансы, финансовая наука, политическая экономия, финансовое право, камеральные науки

The article analyzes the formation and development of financial and legal education at Kharkiv University in the studies of O. Roslavskiy-Petrovskiy, K. Foigt, D. Bagalii, N. Sumtsov, V. Buzeskul, M. Chubynskiy for the fiftieth and centennial anniversaries of the University. The valuable collection of significant factual material about the activities of departments, which taught financial and economic disciplines were presented in these historiographical studies.

Keywords: finance, financial science, political economy, financial law, cameralistic sciences.